

Ольга Радул,
кандидат педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки початкової
освіти та соціальної педагогіки
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

ОБРАЗ ДИТИНИ У ДАВНІХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті аналізуються археологічні пам'ятки, що відбивають світ дитини давніх східних слов'ян VI–XIII ст. та пов'язані з віруваннями, працею людей і суто дитячими заняттями. Характеризуються археологічні знахідки, які відтворюють життєдіяльність дітей досліджуваного періоду: обереги-амулету, дитячі іграшки, мініатюрні знаряддя праці та ін.

Ключові слова: образ дитини, східні слов'яни, археологічні знахідки.

В статье анализируются археологические памятники, отражающие мир ребенка древних восточных славян VI–XIII вв., связанные с верованиями, трудом людей и чисто детскими занятиями. Характеризуются археологические находки, которые воспроизводят жизнедеятельность детей исследуемого периода: обереги-амулеты, детские игрушки, миниатюрные орудия труда и др.

Ключевые слова: образ ребенка, восточные славяне, археологические находки.

Archaeological monuments that reflect the child's world of the ancient eastern Slavs of the Vith–XIIIth centuries are analyzed in the article. These monuments are connected with beliefs and work of people and merely childish occupation. Archaeological findings are characterized, which reflect children's vital activity of the studied period: charms-amulets, toys, miniature tools and others.

Key words: image of the child, the eastern Slavs, archaeological finds.

Життя дітей східних слов'ян VI–XIII ст., як і дорослих, зумовлювалося навколишнім середовищем, особливостями праці, занять, промислів, віруваннями. Світ дитини не обмежувався тільки сім'єю (великою патріархальною – на ранніх етапах існування слов'янського населення – та малою, що складалася з батька і матері та дітей, що не вступили у шлюб). Діти не ізолювалися від общини, спочатку родової, а згодом – сусідської (територіальної). З раннього віку їх залучали до різних сфер життя общини – трудової, релігійної та пов'язаних з ними спільних обрядових дій. Як і в усі часи діти мали іграшки, гралися з іншими дітьми

в різні ігри.

Мета статті – на основі даних археологічних досліджень розкрити образ дитини у давніх слов'ян.

Оскільки писемних пам'яток періоду VI–XIII ст. небагато, а ті, що виникли за часів Давньої Русі, в більшості стосуються життя панівних верств населення, то основними джерелами у вивченні світу дитини давніх слов'ян є археологічні. Археологія вивчає речові пам'ятки минулих епох, переважна більшість яких є залишками матеріального життя людей. Будучи продуктами людської праці, речові джерела висвітлюють життя та діяльність людей. Вони створювалися людьми для задоволення своїх потреб, їх утилітарне призначення є гарантією достовірності відомостей, що містяться в них. Коло джерел, якими оперує археологія, дуже велике і розмаїте, воно охоплює все, створене людиною, все, що слугувало їй за життя, й частково по смерті. Речі збереглися у давніх похованнях і залишках давніх поселень. Об'єктами досліджень археологів є житла, вогнища і печі, окремі майстерні, святилища, гідротехнічні споруди, оброблювані поля, земляні вали і рови, стіни фортець і міст (укріплень), міські вулиці, скарби, знаряддя праці та зброя, побутові і культові предмети, мистецькі вироби і прикраси, кістки тварин і залишки рослин та багато ін. Кількість речових джерел постійно збільшується внаслідок систематичних археологічних досліджень, що розширює наші знання про життя наших пращурів, зокрема й про виховання дітей.

Зазначимо, що археологи зрідка акцентують увагу на речах, що відбивають життєдіяльність дітей. У звітах за наслідками археологічних розкопок зазвичай тільки констатується наявність дитячих речей (одягу, взуття, предметів побуту) чи іграшок серед інших матеріалів. Винятком може бути колективне дослідження «Новгородский сборник» (1982), виданий до 50-річчя розкопок середньовічного Новгорода, в якому дві сторінки присвячені описанню знайденим дитячим іграшкам. У працях сучасних досліджень народної іграшки Г. Блінова (Чудо-кони, чудо-птиці. Рассказы о русской народной игрушке. – М., 1977) і О. Найдена (Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості.–К., 1999) фрагментарно описуються іграшки різних періодів нашої історії, зокрема й часів давніх східних слов'ян.

З народженням дитини дорослі, піклуючись про її життя і здоров'я, виготовляли спеціальні обереги та оздоблювали охоронною символікою дитячі речі для захисту від злих сил. Потреба в оберегах зумовлювалася віруваннями наших пращурів та високим рівнем дитячої смертності у ті часи, що засвідчує вивчення антропологічних матеріалів. До 15-річного віку не доживало 40 % хлопчиків і 60 % дівчаток [5]. Зрозуміло, що рідні використовували різні засоби, які за тогочасними уявленнями могли захистити життя дітей.

Археологічні дослідження дитячих поховань свідчать, що обереги-амулету діти носили або на шії, або за допомогою спеціальних підвісок

напроти серця, або на поясі, їх розміщували серед нагрудних чи шийних прикрас, дівчаткам прикріплювали й до скроневого вінця, вплітали у волосся. Різноманітні обереги мали знаки сонця, місяця, вогню, води, рослин, тварин, квітів.

Найдавнішою формою оберегів, які були поширені у слов'ян й у середні віки, були привіски із кликів тварин – ведмедя, вовка, кабана, бобра, лисиці. Носили і різноманітні металеві чи кістяні зооморфні привіски – зображення мініатюрних коників, качечок, оленів, собачок тощо. Майже всі жінки і дівчатка носили лунниці, шумлячі привіски. За особливостями скроневиx прикрас з оберегами вирізнялися східнослов'янські союзи племен – поляни, вятичі, кривичі, радимичі тощо. У давньоруський період серед привісок до головного убору поширеними були колти із зображеннями птахів, грифонів, русалок, «дерева життя». Охороною від упирів слугували й бубенці, майже непомітний дзвін яких повинен був відганяти сили зла. Бубенці могли вплітатися дівчаткам у волосся або кріпилися до одягу.

Обереги були окремими підвісками та в наборах. Їх магічне та апотропеїчне значення не викликає сумнівів у дослідників [18, с. 520]. Те, що і діти носили низку оберегів підтверджують, зокрема, розкопки курганів IX–XII ст. на р. Кеза Калінінської області, серед яких виявлено дитяче поховання. В ньому до бронзового ланцюжка кріпилися бронзова ложечка, хрестик і бубенці [1]. Ложка, яка є найбільш частою знахідкою у складі наборів амулетів, символізувала благополуччя, хрестик у цьому випадку, ймовірно, був знаком сонця чи вогню або ж простору (чотири сторони світу).

Частою знахідкою в системі підвісних оберегів є невеличкі бронзові моделі гребінців, які пов'язувалися із гігієною, а відповідно, із здоров'ям і життям людини. Вони оберігали від видимих і невидимих носіїв хвороби, яких народ уже в давні часи визначив як ворогів людини.

Серед оберегів-амулетів трапляються мініатюрні ножички, сокирки, які нібито відлякували, захищали власника від зовнішнього зла [18, с. 540–550].

У представників черняхівських поселень існували відеркоподібні підвіски – маленькі залізні чи бронзові циліндричні відерця з коничним дном, зрідка – із золота [6]. Інколи вони мали корзиноподібну або трикутну форму. Всі три типи були мініатюрними ємкостями, які на думку дослідників призначалися для ароматичних речовин [2, с. 87]. Можливо вони використовувалися як парфуми, однак вірогідніше вони мали охоронне призначення, відлякували від людини злі сили.

Охороною символікою був насичений одяг давніх слов'ян. Спеціальною вишивкою вкривався комір, рукава, поділ дитячого одягу. У такій вишивці панувала ідея землі: невеликі рослини, пташки, що ходять по землі, квіти, інколи ідеограма засіяного поля. Звичайно, орнаментака подолу відома тільки за етнографічними даними. Однак деякі археологічні

знахідки підтверджують існування рослинного орнаменту на тканинах: комір сорочки розшивався золотими нитками, малюнок часто нагадував «дерево життя». Цікавою є вишивка на комірці із поховання поблизу с. Караш Ярославської області, на ньому зображені кола, розташовані в один ряд. Цей орнаментований мотив, що символізував сонце, був поширеним у Давній Русі. Він є на комірцях, виявлених у жіночих похованнях поблизу сіл Кузнецово, Тяків (Псковська область), Хрепле (Новгородська область), Кохани (Смоленська область); трапляється на вишитих тканинах із сховища Десятинної церкви у Києві і на Райковецькому городищі поблизу Бердичева [19].

Язичницькими охоронними символами були насичені різноманітні побутові предмети, особливо посуд. Численні вироби з глини із солярними знаками знаходять археологи на всій території проживання східних слов'ян. Особливо ж оздоблювався дерев'яний посуд. Такі знахідки трапляються у місцях, в яких культурний шар насичений вологою та добре консервує органіку, зокрема, у Новгороді, Смоленську, Полоцьку, Старій Ладозі, Київському Подолі та ін.

Оберігаючі знаки наносилися і на дитячі іграшки, що підтверджує знахідка з посаду Білгорода Київського (X–XIII ст.). Археологами була виявлена дитяча іграшка – мініатюрний ситильничок на високій ніжці, який імітував великий. На його верхньому блюдечку був прокреслений знак вогню [10].

Археологічні матеріали відтворюють і розмаїття дитячої іграшки східних слов'ян VI–XIII ст. Найдавніші з них виявлені в Придніпров'ї й датуються приблизно X ст. До другої половини X–XIV ст. належать знахідки у Вишгороді, Галичі, Воїні, Новгороді, Старій Рязані, Пскові, Твері та ін. Насамперед, це брязкальця яйцеподібної форми з каменю чи глини, які, зокрема, при струшуванні видавали звуки, писанки-брязкальця, брязкальця-пташки. Більш давні яйцеподібні брязкальця. Глиняні брязкальця ліпилися з двох половинок, які після вкладання в них глиняних кульок з'єднувалися між собою, місце з'єднання загладжувалося, і такий предмет обпалювався. Оскільки під час обпалювання при високій температурі тиск всередині іграшки підвищувався, вони часто розпадалися на дві частини, вірогідно, ще під час виготовлення. Цілі брязкальця внаслідок їх з'єднання з двох частин, були крихкими і часто ламалися на місці спаювання. Більшість брязкальців із глини знаходять у такому виді під час розкопок. Розміри брязкальця зазвичай невеликі: до 5–9 сантиметрів довжиною та 3–5 сантиметрів по ширині [15].

Іграшки яйцеподібної форми супроводжували й поховальний обряд. Так, при дослідженні слов'янських курганів XI – початку XII ст. біля села Городне Харківської області у дитячому похованні виявили кам'яне брязкальце яйцеподібної форми, яке було розписане жовтою фарбою [11].

У дітей давніх східних слов'ян поширеними були глиняні іграшки-свищики, що зображали птахів, тварин. Надаючи свисту магічної сили,

ними наші пращури прагнули залякати або відігнати злі сили. Інколи свисток мав кілька отворів, що дозволяло видавати примітивні мелодії.

Відносно поширеними археологічними знахідками є фігурки тварин і людей, частина яких належить до дитячих іграшок.

Тільки під час розкопок давнього Новгород, проведених до 1982 р., було виявлено більше 650 дитячих іграшок із глини часів Давньої Русі: ляльки, вершники, фігурки пташок і тварин, брязкальця, свистунці, іграшковий посуд, «хлібці» тощо [12, с. 87]. Подібні іграшки виявляли і в наступні роки.

Масовість знахідок дитячих іграшок, виготовлених із глини, документальні матеріали, історичні дослідження свідчать про існування у давніх слов'ян високорозвиненого ремесла, зокрема керамічного. Як зауважує Б. О. Рибак у найгрунтовнішому поки що дослідженні з розвитку ремесла у часи Давньої Русі, виготовлення іграшок було окремою його складовою [17, с. 355]. Археологами виявлено кілька майстерень по виготовленню іграшок на території Східної Європи. Зокрема, в Донецькому городищі поблизу Харкова знайдена майстерня, в якій виготовлялися різноманітні глиняні фігурки – бик, ведмідь, собака, пташка, кішка, чоловічок [17, с. 335]. Під час розкопок Новгород в одній із садиб XIII ст. також виявлена іграшкова майстерня, в якій знайдено кілька бракованих невеличких глиняних пташок, а також заготовки таких фігурок [12, с. 12]. Завдяки цьому браку іграшки не були розпродані чи подаровані, а тому залишилися в одному місці й стали важливим свідченням існування спеціальних майстерень у східних слов'ян у середні віки.

Виготовлялися іграшки з кісток тварин – коня, корови, барана, з рогу оленя, моржових кліків. Це були гральні кубики, гуркала, гральні кості з астрагалів, для підлітків – шашки, шахи [20], навіть ковзани, що підтверджують археологічні знахідки з Новгород [12, с. 87], Київського Подолу [4, с. 77].

Вироблялися іграшки й з інших матеріалів – дерева, шкіри, заліза. Чимало таких знахідок зберіг давній Новгород, культурні шари якого епохи середніх віків зберегли багато органічних предметів. Знаходять коніскалки – довгі палки, які з одного кінця завершувалися пласкою чи об'ємною фігурою коня з вуздечкою. Серед технічних іграшок найчастішими є знахідки дзиги-кубаря, їх виявлено більше 800. Запускали кубарь за допомогою мотузки, підхльостуючи потім батоном. Запускали юні новгородці вертушку-вертеницю – дерев'яну іграшку з крилами, яка оберталася, що нагадує сучасний пропелер.

Археологічні дослідження свідчать, що діти давніх слов'ян полюбили ігри з м'ячем – шкіряним чи виготовленим із дерева. М'ячі зі шкіри набивали кострицею або мохом чи клоччям. Тільки у Новгороді археологами виявлено більше 250 таких м'ячів, цілих або у фрагментах. Аналогічні знахідки маємо із Старої Русі, Берестя. М'ячі з дерева діти

використовували під час гри у шар-мазло: м'яч заганяли у лунку спеціальною клюшкою. На поширеність цієї гри також вказують матеріали археологічних розкопок. Так, у Новгороді таких дерев'яних кульок знайдено більше 200, шар-мазло XI–XII ст. виявлений і в стародавньому Звенигороді Львівської області [14].

До найдавніших дитячих ігор, зокрема й у дітей східних слов'ян VI–XIII ст., відносять гру в бабки. Суть гри полягала у вибиванні за правилами певних фігур. Для гри використовували кістки нижніх надкопитних кінцівок домашньої худоби (корів, овець, свиней та ін.), а також астрагали овець, кіз, корів, інколи диких тварин. Битками для гри були ті ж самі кістки, які спеціально оброблялися.

Діти давніх слов'ян гралися й іграшками, які відтворювали діяльність дорослих. До них належать мініатюрні луки зі стрілами, посуд, мечі, інші знаряддя праці й полювання. Наприклад, під час розкопок Старої Ладоги у культурному шарі X ст. було виявлено кілька дерев'яних дитячих мечів, з-поміж яких один із лезом, що зберігся на всю довжину [13], у давньому Новгороді – кілька металевих сокирок, які насаджувалися на дерев'яні топорища [12, с. 87].

Частина археологічних знахідок свідчить про поступове залучення дітей до праці дорослих. З одного боку, це знахідки мініатюрних іграшкових знарядь праці, з іншого – безпосередньо знаряддя праці. Так, під час розкопок поселення X ст. біля с. Городище на Вологодщині неодноразово виявлялися мініатюрні орнаментовані лячки та тигельки, які були дитячими іграшками [3]. Археологічні матеріали довели, що мідноливарною справою тут займалися жінки, які заохочували до неї і дівчаток. Інструменти лиття супроводжували й поховання: в одному із курганів XIII ст. біля с. Митяєва на Поволжі вони виявлені у похованні дівчинки. На Березняківському городищі (Верхнє Поволжя) поряд із житловими будинками існували так звані чоловічі і жіночі будинки. В жіночому знайдена велика кількість веретенних пряслиць, голок, точилок для них, які свідчать про посиділки з прядінням і шитвом молодих дівчат. Там же знайдена форма для лиття і дві лячки для металу, що підтверджує, що литтям займалися жінки [17, с. 91–92].

Залучення дівчаток до жіночих справ – прядіння, шиття – підтверджується й іншими археологічними знахідками, зокрема, гольників, пряслиць у похованнях дівчаток. Наприклад, в одному із дівочих поховань підмосковних курганів початку XII ст. шиферне овручське пряслице, як скарб, поміщено було у шкіряний гаманець, який був прикріплений до мідного кільця, розташованого на грудях померлої [16].

Невід'ємною частиною селянського побуту, універсальним знаряддям і зброєю у давніх слов'ян була сокира. Нею рубали ліс для підсічного землеробства, рубали дрова для печі, будували хату, виготовляли дерев'яний посуд тощо. Сокиру завжди носили чоловіки (за спиною, затикаючи під пояс), хлопчиків з раннього віку вчили нею

працювати. Сокиру клали й у могилу, зокрема під час розкопок середньовічного могильника Попово на Каргопіллі у похованні хлопчика 4–5 років біля лівого плеча лежала сокира, а між стегновими кістками – залізний ніж [8].

Археологічні матеріали дають уявлення про дитяче вбрання – одяг, взуття, дівчачі вінчики. Тканина збереглася лише в окремих місцевостях. Етнографічні дослідження та малюнки в давніх книгах свідчать, що хлопчики і дівчатка носили довгі сорочки, які підв'язувалися на поясі мотузкою чи ремінцем із шкіри. Залишки одягу дівчини-підлітка збереглися в одному з підмосковних курганів (початок XIII ст.): верхній одяг був із сукна, а нижній – з тонкої вовняної тканини на льняній основі [16].

Відомо, що діти, як і дорослі, носили лапті з лика. Однак археологічні дослідження свідчать, що і для малих дітей [9] і для підлітків [16] виготовляли взуття зі шкіри, яке ще й гаптувалося різнокольоровими нитками.

Особливістю дівочого вбрання східних слов'ян кінця I – початку II тис. н.е. були головні вінчики. Їх знаходять археологи в могилах дівчаток. Дослідниця В. П. Левашова на підставі аналізу більше 50 вінчиків виокремила три їх типи: 1) пластинкові із срібла (зрідка з бронзи); 2) із парчової стрічки; 3) із ланок бронзових чи срібних бляшок, які нанизувалися на нитки або шнури [7]. Більшість вінчиків виготовлялася безпосередньо вдома із тканих стрічок, однак через погану збереженість тканини у ґрунті їх виявлено не багато.

Отже, пам'ятки матеріального життя східних слов'ян VI–XIII ст. дають наочне уявлення про світ дитини. У поєднанні ж з історичними, етнографічними дослідженнями знання про життя дітей у давні часи нашої історії є набагато повнішими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арсланова Ф. Х. Работы Калининского отряда / Ф. Х. Арсланова, Е. В. Бодунов, Н. И. Ивановская та ін. // Археологические открытия 1974 года. – М. : Наука, 1975. – С. 50–51.
2. Археология Украинской ССР : в 3 т. – Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / [отв. ред. В. Д. Баран]. – К. : Наукова думка, 1986. – 575 с.
3. Голубева Л. А. Работы Белозерской экспедиции / Л. А. Голубева, Н. А. Макаров // Археологические открытия 1981 года. – М. : Наука, 1981. – С. 9–10; Археологические открытия 1981 года. – М. : Наука, 1982. – С. 12–13.
4. Гупало К. М. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень / К. М. Гупало, П. П. Толочко // Стародавній Київ [ред. кол. Я. Є. Боровський, В. Й. Довженко, С. Р. Кілієвич, П. П. Толочко]. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 40–79.

5. Козюба В. К. Историко-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалми історичних та археологічних джерел) / В. К. Козюба // *Археологія*. – 2001. – № 1. – С. 29–31.
 6. Кропоткин В. В. Исследование черняховских памятников в Среднем Побужье и Среднем Поднепровье / В. В. Кропоткин // *Археологические открытия 1967 года*. – М. : Наука, 1968. – С. 228–229.
 7. Левашова В. П. Венчики женского головного убора из курганов X–XII вв. / В. П. Левашова // *Славяне и Русь / Институт Археологии* : [сб. ст.]. – М. : Наука, 1968. – С. 91–97.
 8. Макаров Н. А. Средневековый могильник Попово на Каргополье / Н. А. Макаров // *Славяно-русская археология. КСИА*. – М. : Наука, 1982. – Вып. 171. – С. 80–86.
 9. Медведев А. Ф. Усадьбы ростовщика и ювелира в Старой Руссе / А. Ф. Медведев // *Археологические открытия 1977 года*. – М. : Наука, 1978. – С. 23–24.
 10. Мезенцева Г. Г. Новые исследования древнего Белгорода Киевского / Г. Г. Мезенцева // *Археологические открытия 1968 года*. – М. : Наука, 1969. – С. 329–330.
 11. Моруженко А. А. Исследования в Харьковской и Донецкой областях / А. А. Моруженко // *Археологические открытия 1974 года*. – М. : Наука, 1975. – С. 330.
 12. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода : [сб. ст. / под общей ред. Б. А. Колчина, В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1982. – 336 с.
 13. Петренко В. П. Работы Староладожской экспедиции / В. П. Петренко // *Археологические открытия 1977 года*. – М. : Наука, 1978. – С. 27–28.
 14. Радул О. С. Ігри дітей давніх східних слов'ян / О. С. Радул // *Рідна школа*, 2009. – № 12. – С. 48–51.
 15. Розенфельдт И. Г. Керамические погребушки / И. Г. Розенфельдт // *Древние славяне и их соседи*. – М. : Наука, 1970. – С. 56–60.
 16. Розенфельдт Р. Л. Раскопки подмосковных курганов / Р. Л. Розенфельдт // *Археологические открытия 1971 года*. – М. : Наука, 1972. – С. 90–91.
 17. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : АН СССР, 1948. – 792 с.
 18. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
 19. Фехнер М. В. Золотое шитье Владимиро-Суздальской Руси / М. В. Фехнер // *Средневековая Русь*. – М. : Наука, 1976. – С. 222–226.
 20. Шовкопляс А. М. Косторезное ремесло древнего Киева / А. М. Шовкопляс // *Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева* : [сб. ст. / отв ред. П. П. Толочко]. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 149–151.
-